

5

कथानकस्य परिचयः

टिप्पणी

प्रियः शिक्षार्थीन!, पूर्वपाठे वयं नाट्यकलानां सौन्दर्यशास्त्रस्य विषये ज्ञातवन्तः। नाटकस्य विषयवस्तु तस्य मूल्यम् अतः अस्मिन् पाठे कथानकस्य सामान्यपरिचयस्य, कथानकस्य प्रकाराः, कथानकस्य अर्थः, पञ्च कार्यवस्थाः, पञ्च सन्धिः, कथानकभेदाः च इति विषये विस्तरेण चर्चा कुर्मः। नाटकस्य दृष्टिकोणं यतः कथानकं विस्तरेण न ज्ञात्वा नाटकं सम्पूर्णतया अवगन्तुं न शक्यते।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- कथानकस्य विषये ज्ञातव्यम्;
- कथानकस्य प्रकाराणां विषये ज्ञातव्यम्;
- कथानकं मध्ये अर्थप्रकृतीनां विषये जानन्ति;
- कथानकं पञ्च-अवस्थानां विषये ज्ञातव्यम्;
- कथानकं मध्ये सन्धीनां विषये ज्ञातव्यम्; तथा
- नाट्यकलानुसारं भिन्न-भिन्न-कथानक-भेदानां विषये ज्ञातव्यम्।

5.1 कथानकस्य परिचयः

नाटकस्य कथा कथानकं कथ्यते। इयं कथा त्रिविधा अस्ति- प्रसिद्धा, उत्पाद्या (काल्पनिकः) मिश्रिता च। पौराणिक कथा वा ऐतिहासिककथा प्रसिद्धा, काल्पनिककथा उत्पाद्या उभयोः

टिप्पणी

मिश्ररूपं च मिश्रकथा कथ्यते। नाटकस्य विकासस्य दृष्ट्या तस्य कथा द्विधा विभक्तुं शक्यते- अधिकारिकः प्रसंगिका च। आदौ अन्त्यपर्यन्तं या कथा प्रचलति सा अधिकारिका इति कथ्यते तथा च या कथा प्रसङ्गानुसारं प्रचलति या अस्याः कथायाः विकासे सहायकं भवति सा प्रासंगिका इति कथ्यते। नाटकस्य कथा यथाशक्ति यथार्थः, संक्षिप्तः, स्पष्टः च भवेत्। नाटकस्य कथा कल्पनातः निर्मिता अपि सा तावत् यथार्था भवेत् यत् पाठकः सामाजिकघटनारूपेण स्वीकुर्वति। नाटककारस्य सफलता अस्मिन् एव अस्ति यत् सः कथानकस्य यथाशक्ति अल्पं विस्तारं करोति, यथाशक्ति स्पष्टं च करोति।

नाटकस्य रूपं व्याख्याय दशरूपककारः धनञ्जयः उक्तवान् अस्ति- आस्थानकृतिर्नात्यम् अर्थात् राज्यस्य अनुकरणं नाटकम् इति कथ्यते। धीरोदत्तादिकाव्येषु वर्णितानां वीरस्य अवस्थानां अनुकरणं अर्थात् चतुर्विध अभिनयद्वारा एकरूपता प्राप्तिः ख आङ्गिका, वाचिका, आहार्यः, सात्विकं च नाट्यम् इति कथ्यते।

यदा नाट्यस्य अनुकरणं भवति तदा नाट्य इत्युच्यते। केवलं कस्यापि काव्यग्रन्थस्य पात्राणां अभिनयः भवति, अतः तत् नाटकम् इति उच्यते। नाटकस्य दृश्यत्वात् दृश्य इत्यपि कथ्यते। दृश्यत्वात् ते रूपा इत्यपि कथ्यन्ते। प्रसिद्धस्य ऐतिहासिकपात्रस्य रूपं नटः इत्यादिषु आरोपितम् अस्ति, अतः तस्य रूपक इति उच्यते।

धनञ्जयेन रूपकं व्युत्पन्नं यथा 'रूप्यते दृष्ट्यते इति'। रामादिस्वरूपस्य नटस्य आरोपणं रूपकशब्दप्रवृत्तेः कारणम्।

रूपकं द्विविधं भवति- 1. शुद्धा, 2. संकीर्णः। धनञ्जयस्य मते केवलं दशरूपकाः सन्ति ये वस्तु, नेता, रसस्य आधारेण परस्परं भिन्नाः सन्ति। एते रूपकस्य शुद्धविविधताः सन्ति। एतेषु रूपकद्वयस्य त्रयस्य वा कतिपयलक्षणमिश्रणं यस्मिन् रूपकं लभ्यते स संकीर्णरूपक इति। एवं धनञ्जयार्थः रसमाश्रितानि कर्माणि रूपक इत्युच्यन्ते। एतेषां शुद्धरूपकाणां १० प्रकाराः सन्ति। एतेषु दश रूपकेषु रसाः भिन्नाः।

पाठगतप्रश्नाः 5.1

1. नाटके कति प्रकाराः कथानकाः?

क) 2

ख) 5

ग) 3

घ) 4

2. आधिकारिकं प्रसंगिका च यस्य नाट्यङ्गस्य भागः?

क) वस्तुः

ख) नेता

ग) रसः

घ) उपर्युक्तेषु कश्चन अपि नास्ति

3. मञ्चस्य अनुकरणं कथ्यते?

क) नाटकम्

ख) नाट्य

ग) भावः

घ) रसः

टिप्पणी

5.2 कथानकस्य प्रकाराः

नाटके विषयस्य (कथानकः) प्रकारस्य वर्णनं कुर्वन् आचार्य धनञ्जयः कथयति यत्- वस्तुः च द्विधा अर्थात् नाटके विषयः द्विविधः भवति। प्रस्तुते अंशे प्रथमप्रकाररूपकस्य वस्तुः (चसवज) वर्णिता अस्ति।

कथानकं द्विविधम्। मुख्यतया रूपकस्य त्रिविधः अस्ति- वस्तुः, नेता, रसः च। एतेषां आधारेण रूपकाणां भिन्नाः प्रकाराः सन्ति। तेषु कथानकं द्विविधं भवति- (i) आधिकारिकं कथानकं, (ii) प्रासंगिका कथानकं।

(i) आधिकारिका कथानकम्-

अधिकारः फलस्वम्याधिकरी च तत्प्रभुः,
तन्निर्वृत्यम्भिव्यपि वृत्तिं स्यादाधिकारिकम्।

अधिकारः परिणामस्वामित्व इत्यर्थः। तस्य परिणामस्य स्वामी अधिकारी उच्यते। तेन अधिकारिणा कृतं वृत्तान्तं वा तत्सम्बद्धे काव्ये व्यज्यते तत् आधिकारिकं कथ्यते। कथायाः कथानकस्य वा आधारेण आरम्भात् अन्त्यपर्यन्तं प्रचलति।

टिप्पणी

(ii) प्रासंगिका कथानकम्-

‘प्रासंगिकस्तु परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसंगतः।’

अर्थात् या कथा वा कथानकं वा अन्यस्य प्रयोजनं सेवितुं अभिप्रेता, परन्तु सन्दर्भात् स्वप्रयोजनमपि सेवते, सा प्रासंगिका कथानकं उच्यते। प्रासंगिककथा अधिकारीकथायाः सफलतां प्राप्तुं साहाय्यं करोति, परन्तु सन्दर्भः अपि स्वस्य प्रयोजनं सेवते। यथा रामकथायां रामकथायाः मुख्यं उद्देश्यं रावणस्य वधं सीताप्राप्तिः च। अस्य उद्देश्यस्य सिद्ध्यर्थं सुग्रीवकथा सहायकं भवति, परन्तु तस्याः कथायाः परिणामः बलिवधः, सुग्रीवस्य राज्यप्राप्तिः च सन्दर्भात् सिद्धः भवति।

प्रासङ्गिककथाः द्विविधाः सन्ति- (क) पताका, (ख) प्रकरी च।

(क) पताका- मुख्यकथायाः सह कालान्तरे प्रचलति प्रासंगिककथा पताका इति कथ्यते; यथा रामकथायां सुग्रीवस्य कथा रामकथेन सह चिरकालं यावत् प्रचलति। यथा पताका ध्वजः वा वीरस्य असाधारणं प्रतीकं भवति, तस्य उपकारं करोति च। तथा च अयं वृत्तान्तः नायकस्य तत्सम्बद्धकथायाः च अनुग्रहं करोति, अतः पताका इति उच्यते।

(ख) प्रकरी- अल्पकालं यावत् प्रचलति प्रासंगिककथा प्रकरी इति कथ्यते; यथा रामायणे श्रवणकुमारस्य कथा। इयं कथा अल्पकालं यावत् प्रचलति। प्रकरी इत्यस्य कथा केवलम् एकस्मिन् एव कर्मणि उपस्थितं भवति। गौणनायकः स्वस्य किमपि प्रयोजनं न सेवते अपितु मुख्यनायकस्य निरपेक्षरूपेण साहाय्यं करोति; यथा जटायुः रामचरिते।

पताका प्रकरी च द्वौ अपि प्रासंगिका कथावस्तुः सन्ति, अधिकारिककथायाः प्रवाहे योगदानं ददति, मुख्य उद्देश्यस्य सिद्धौ च सहायं कुर्वन्ति। अद्यापि तयोः भेदाः सन्ति-

पताकानायकस्य अपि किञ्चित् प्रयोजनं भवति। स्वस्य प्रयोजनस्य सिद्धेः सह मुख्यनायकस्य कार्यसिद्धौ साहाय्यं करोति। यथा रामकथायां सुग्रीवस्य प्रयोजनं बलिवधं वा राज्यप्राप्तिः वा रामस्य प्रयोजनसाधने साहाय्यं करोति। प्रकरीनायकः स्वस्य किमपि प्रयोजनं न अपेक्षित्वा निरपेक्षतया मुख्यनायकस्य साहाय्यं करोति। यथा रामकथायां जटायुः।

5.4 पञ्चः अर्थप्रतिकृतिः

नाट्यवृत्तान्तः पञ्चधा विभक्तः, एते नाट्यवृत्तान्ताः अर्थप्रकृतिः इत्यपि कथ्यन्ते। परिणामसिद्धये उपायाः अर्थप्रकृतिः इति उच्यन्ते। एतानि अर्थप्रकृतयः पञ्च, ये वीरस्य सफलतायाः कारणं भवन्ति।

बीज बिन्दु पटकाख्यप्रकाशनः,
अर्थः प्राकृतः पञ्च ता एतः परिकीर्तितः।

- (१) **बीजः**— या कथा नाटकस्य आरम्भे संक्षेपेण व्याख्याता, कथासमाप्तिपर्यन्तं विविधरूपेण विस्तारिता भवति, सा बीजः इति उच्यते।

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसपति,
फलवासनं यच्छौव बीजं तदिभधियते।

अस्य बीजस्य महतः शाश्वतस्य च कार्यस्य स्रोतः इति कारणतः अयं बहुविधः अस्ति—
फलबीजः, वस्तुबीजः, अर्थबीजः च।

- (२) **बिन्दुः**— यद् वस्तु कारणरूपेण आगच्छति, यस्मात् कारणात् अन्त्यस्य उपकथा अग्रे गच्छति, मुख्यकथा च अबाधितरूपेण तिष्ठति, सा बिन्दुः इति उच्यते।

‘अवन्तरारथविच्छेदे बिन्दुरच्छेदाकरणम्’।

अर्थात् गौणप्रयोजनान्तात् कथायाः मुख्यप्रयोजनस्य भग्नत्वे तस्याः विच्छेदस्य कारणं बिन्दुः इति। यथा तैलबिन्दुः जले प्रसरति तथा नाटके प्रसरति। बीजः इव नाटकस्य अन्त्यपर्यन्तं प्रसरति। अयं बिन्दुः परिणामप्राप्तेः उत्तरदायित्वं च परमं कारणम्। अवान्तरबीजः इत्यपि कथ्यते।

- (३) **पताका**— यद् प्रासंगिकं वृत्तान्तं व्यापकं अर्थात् दूरं चलति मुख्यपरिणामार्थं हितकरं च कथा सा पताका इति कथ्यते।

‘व्यापि प्रासंगिकां वृत्तिं पतकेत्यभिधियते’ इति।

- (४) **प्रकरी**— नाटके यत् सम्बद्धं मण्डलं तत् प्रकरी इति कथ्यते, यत् अल्पकालं यावत् आधिकारिकवृत्तेन सह सम्बद्धं तिष्ठति।

‘प्रासंगिकां प्रदेशस्थान चरितं प्राकारी माता’।

- (५) **कार्यम्**— कार्यार्थाय समाधानं गृह्यते, यत् साध्यं तत् कार्यम्।

अपेक्षितं तु यत्साध्यामरम्भो यन्निबन्धनः,
समपानं तु यत्सिद्ध्यै तत्कार्यमिति सनमतं,

एवं सर्वद्रव्यं यस्यान्ते सङ्गृहीतं स कार्यं इत्युच्यते। वस्तुतः अर्थप्रकृतिः भौतिकविभागाः सन्ति ये विषयस्यैव सम्बन्धिनो भवन्ति। यदा एतानि भवन्ति तदा नाटकस्य रूपं वा संरचना वा प्रतिष्ठिता भवति।

टिप्पणी

टिप्पणी

5.4 पञ्चकार्यास्वथाः

यथा जगति पञ्च भिन्नाः कार्यचरणाः सन्ति, तथैव नाटके अपि समानाः समानाः च कार्यचरणाः सन्ति।

**अवस्थः पञ्च कार्यस्य प्ररब्धस्य फलार्थिभिः,
आरम्भयतनप्राप्तशनीयतापि फलगमः।**

अर्थात् नाटककथायाः पञ्च चरणाः दृश्यन्ते। तानि चरणाः यथा-

(1) **आरम्भः-** प्रचुरफलप्राप्त्युत्सुका एव आरम्भः कथ्यते।

‘औत्सुक्यमात्रमरामभः फलभाय भुयसे’ इति।

यथा छात्रः कलास्नातकोत्तरपरीक्षायां सफलं कर्तुं स्वजीवनस्य लक्ष्यं निर्धारितवान् अस्ति। अस्य कार्यस्य प्रथमस्थितौ छात्रः स्वकार्यस्य सिद्धयर्थं उत्सुकतां दर्शयति। परीक्षां उत्तीर्णं कृत्वा जीवनं फलप्रदं कर्तुं तस्य हृदये प्रबलः इच्छा उत्पद्यते। एषा स्थितिः ‘आरम्भः’ इति कथ्यते।

(2) **यत्नः-** परिणामः न प्राप्यते अपि अत्यन्तं वेगेन परिश्रमं करणं प्रयासः इति कथ्यते।

‘प्रयत्नस्तु तद्प्राप्तौ व्याप्योतिवरणवितः।’

यथा छात्रः स्वस्य लक्ष्यस्य प्राप्त्यर्थं भिन्नप्रकारस्य कार्यं करोति। सः स्वगृहं त्यक्त्वा विद्यालये अध्ययनं करोति, परिश्रमं करोति, अन्ते च कलास्नातकोत्तरं सम्पन्नं करोति। एतानि सर्वाणि कार्याणि तस्य प्रयत्नस्य सूचकाः सन्ति। एषः द्वितीयः चरणः यः ‘यत्न’ इति नाम्ना वा प्रयत्नः इति प्रसिद्धः।

(3) **प्राप्त्याशा-** उपायः अपायः च मध्ये स्थितौ यदा तयोः मध्ये रस्साकर्षणात् परिणामः प्राप्तुं न शक्यते तदा तत् प्राप्त्याशा इति कथ्यते।

‘उपायपयशङ्काभ्यां प्राप्त्यशा प्राप्तिसम्भवः।’

यथा- यदा कश्चन छात्रः परीक्षां ददाति तदा सः अवगच्छति यत् सः केषाञ्चन प्रश्नानाम् उत्तरं सम्यक् दातुं समर्थः अभवत्, परन्तु केषाञ्चन प्रश्नानाम् उत्तराणि सम्यक् सन्ति वा इति विषये तस्य संशयः भवति, अतः सः परिणामं प्राप्तुं आशावान् एव तिष्ठति, एषः तृतीयः अस्ति चरणः श्प्राप्त्याशा इति कथ्यते।

(4) **नियतापिः-** विघ्नहरणेन निश्चितफलप्राप्तिः नियतापि इति कथ्यते।

‘अपायभवतः प्रत्यर्णीतापिः सुनिश्चिता’ इति।

यदा छात्रः विघ्नाः निष्कासिताः इत्यादयः विविधान् उपायान् करोति तथा च परीक्षायाः परिणामः उत्तमः भविष्यति इति विश्वासः भवति तदा तस्य कार्यस्य चतुर्थः चरणः 'नियताप्तिः' यस्मिन् प्रतिकूलवस्तूनाम् अपहरणानन्तरं प्राप्तिः भवति प्राप्तम् निश्चयस्य अवस्था आगच्छति।

- (५) **फलागमः**— समग्रः फलसम्पत्तिः फलयोगो यथोदितः – पूर्णफलप्राप्तिः फलागम इति कथ्यते अर्थात् फलागमः कार्यस्य सः चरणः यस्मिन् पूर्णफलं प्राप्नोति। यथा— यदा परीक्षापरिणामसूचौ छात्रस्य नाम दृश्यते, सः उत्तीर्णः भवति, तस्य जीवनस्य लक्ष्यं च सिद्धं भवति, तदा परिणामं प्राप्य कार्यस्य अन्तिमः चरणः सिद्धः भवति।

कार्यस्य चरणानां एतत् विश्लेषणम् अतीव सुन्दरं व्यावहारिकं च अस्ति तथा च एतत् विश्लेषणं गहनमनोविज्ञानस्य पर्याप्तं सूचकं भवति। एतेन विश्लेषणेन ज्ञायते यत् व्यक्तिः स्वजीवनस्य लक्ष्यं प्राप्तुं विविधविरोधिघटनाभिः सह संघर्षं कर्तुं अर्हति। साक्षात् लक्ष्यं प्राप्तुं न शक्यते, परन्तु तस्य कार्यं मार्गं आगच्छन्तं विघ्नान् मर्दनं भवति। एवं नाटकस्य कथानकस्य विग्रहः अवश्यमेव भवति। एषः विग्रहः बाह्यघटनासु भवति तदा अतीव स्थूलः भवति, परन्तु यदा मानसिकवृत्तिषु अपि विग्रहः दृश्यते तदा सूक्ष्मरूपं गृह्णाति। विग्रहः यथा यथा सूक्ष्मः भवति तथा तथा नाटकं अधिकं प्रभावी, आत्मीयं, प्रसिद्धं च भविष्यति। अत एव कालिदासभवभूतिनाटकानि प्रसिद्धानि सन्ति।

टिप्पणी

5.5 पञ्चसन्धिः

सन्धि इत्यर्थः आबन्धम् न कश्चित् वस्तु सन्धिरहितः भवति। यदा बहवः सन्धिः सम्यक् संयोजिताः भवन्ति तदा समष्टिद्रव्यं अस्माकं नेत्रयोः पुरतः अद्वितीयसमन्वितरूपेण दृश्यते। नाटकमपि तादृशं समन्वितं द्रव्यम् अस्ति। यस्मिन् पञ्च सन्धयः सन्ति। अन्तरैकार्थसंबन्धः सन्धिरेकानव्ये सति। अर्थात् यदा एकेन प्रयोजनसम्बद्धाः कथाः अन्येन प्रयोजनेन सह संबद्धाः भवन्ति तदा सः सम्बन्धः 'सन्धिः' इति उच्यते। कथायाः प्रयोजनकर्मयोः संयोगः संयोगः वा येन प्रक्रिया सन्धिः उच्यते। पञ्चकार्यावस्थाः पञ्चअर्थप्रकृतयः च संयोजयित्वा पञ्चसन्धिः निर्मायते।

अर्थप्रक्रतायः पञ्च पञ्चवस्थासमन्वितः,
यथासंख्येन् जयन्ते मुखद्वयः पञ्च सन्धयः॥
'मुखप्रतिमुखे गर्भः सवमर्शोपसंहतिः।'

एताः सन्धिः पञ्चख मुखः प्रतिमुखः गर्भः विमर्शः उपसंहतिः च।

- (१) **मुखः**— बीजनामर्थप्रकृतिं आरम्भनामकं कार्यावस्थाः च संयोजयति यस्मिन् सन्धिः अनेके रसाः कल्पिताः सन्ति, सा मुखसन्धिः इति कथ्यते।

टिप्पणी

**मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नार्थरसंभव।
अङ्गिगद्वदशैतस्य बीजराम्भसमन्वयात्॥**

अर्थात् यत्र नानाविधप्रयोजनरसजननी बीजः जायते, सा मुखसन्धिः। अस्याः मुखसन्धिः बीजस्य आरम्भस्य च समन्वयेन १२ प्रकाराः अङ्गाः सन्ति।

- (२) प्रतिमुखम्ब्र बिन्दुनाम्ना अर्थप्रकृती तथा यत्नः नामकः कार्यावस्था संयोजयति यः संघः सः प्रतिमुखसन्धी इति कथ्यते। रूपस्य मुख्यपरिणामस्य साधकस्य कथानकं यस्मिन् कदाचिद् गुप्तं कदाचित् दृश्यमानं च दृश्यते, तत् प्रतिमुखसन्धिः इति कथ्यते।

**लक्षलक्ष्य तयोद्भेदास्तस्य प्रतिमुखं भवेत्,
बिन्दु प्रयत्नुगमदङ्गन्यस्य त्रयोदश।**

अर्थात् यत्र तस्मिन् मुखसन्धिसमाविष्टपरिणामस्य मुख्योपचारस्य बीजः केनचित् लक्ष्यत्वेन केनचित् अलक्ष्यत्वेन च प्रकाशयते, तत्र प्रतिमुखसन्धिः इति कथ्यते। बिन्दु-यत्नयोः संयोगात् अस्य १३ भागाः सन्ति।

- (३) गर्भः- पताका नामकः अर्थप्रकृति तथा प्राप्त्याशा नामकः कार्यावस्था संयोजयति सः गर्भसन्धिः इति कथ्यते। एतेषु सर्वत्र पताका न अपेक्षिता, केषुचित् स्थानेषु सन्निहितं, अन्यत्र न। किन्तु इष्टपरिणामसाक्षात्कारः (प्राप्त्याशा) सर्वथा निश्चितः, परिणामः तस्मिन् निगूढः, अत एव गर्भसन्धिः इति कथ्यते।

**गर्भस्तु दृष्टनाष्टस्य बीजस्यन्वेषणं मुहुः,
द्वादशः पटकः स्यात् स्यात्प्राप्तिसम्भवः।**

अर्थात् यत्र बीजः कदाचित् प्रादुर्भवति, कदाचित् नष्टः भवति ततः पुनः पुनः अन्वेषणं भवति, तत्र 'गर्भसन्धिः' भवति। प्राप्त्याशा-पताकायोः संयोगेन गर्भसन्धेः १२ भागाः सन्ति।

- (४) विमर्शः- यत्र निर्यातापतिः प्राक् च संयोगः अस्ति, तत्र विमर्शसन्धिः अस्ति। परन्तु प्रकृतिस्य स्थितिः वैकल्पिकः अस्ति। यत्र परिणामस्य समाधानं पूर्वापेक्षया अधिकं विकसितं भवति, परन्तु विघ्नानाम् आगमनेन बाधितं भवति, तत् विमर्शसन्धिः।

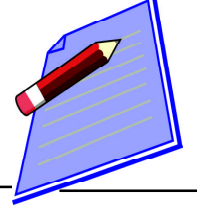
**क्रोधेनवमृषेद्यत्र व्यासनद्द विलोभनत,
गर्भनिर्भिन्नबीजर्थः सोवमर्ष इति स्मृतः।**

अर्थात् यत्र क्रोधव्यसनप्रलोभनफलप्राप्तिविषये चर्चा भवति यस्मिन् च भिन्नबीजसम्बन्धः दर्शितः तत्र विमर्शसन्धिः इति। अस्याः सन्धिः १३ भागाः सन्ति।

(५) **निर्वहणम्**- यत्र कार्याख्या अर्थप्रतिकृतिः फलगम् इति कार्यपदं च मिलति अर्थात् प्रयोजनं सम्पूर्णतया सिद्धयति तत्र निर्वहनसन्धिः।

बीजवन्तो मुखद्वयार्थं विप्रकीर्णं यथायतम्,
ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यात्रा निर्वहनं हि तत्।

अर्थात् एषः रूपकप्रबन्धस्यार्थः यस्मिन् तत्र तेषु सन्धिषु उपन्यासबीजरूपाः उपनामानि च मुख्यपरिणामस्य निष्पादकाः दृश्यन्ते, अर्थात् यत्र एकस्मिन् एव स्थाने विकीर्णबीजयुक्ताः शिराः प्राप्ताः भवन्ति अर्थस्य मुख्यं प्रयोजनं, तत्र निर्वहनसन्धिः। अस्याः सन्धिः १४ भागाः सन्ति।

टिप्पणी

5.6 कथानकं वा इतिवृत्तिः

नाटके सम्पूर्णघटनानां प्रदर्शनस्य आवश्यकता नास्ति। कार्यस्य सिद्धयर्थं तेषां परिष्कारः, छटाकरणं च आवश्यकम्। येषां घटनानां कार्यसिद्धौ प्रत्यक्षः सम्बन्धः वा सम्बन्धः वा नास्ति, तानि छित्त्वा पृथक् कर्तव्यानि, परन्तु कथां अक्षुण्णं स्थापयितुं तेषां सूचना निश्चितरूपेण दीयते एतादृशाः घटनाः शसुच्यश् इति उच्यन्ते। एतेषां शास्त्रीयं नाम अर्थोपक्षेपकं यत् पञ्च संख्या- (१) विष्कम्भकः, (२) चूलिका, (३) अङ्कास्य, (४) अङ्कावतारः, (५) प्रवेशकः च।

(१) विष्कम्भकः - विष्कम्भकः पूर्वकाले घटितानां घटनानां, भविष्ये अद्यापि आगमिष्यमाणानां च घटनानां विषये सूचनां ददाति।

वृत्तिं वर्तिश्यामानानं कथनशानानं निदर्शकः,
सङ्केपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपत्रप्रयोजितः।

विष्कम्भकः द्विविधः- (i) शुद्धविष्कम्भकः (ii) संकीर्णविष्कम्भकः। नाटके त्रिविधाः पात्राः सन्ति (१) उत्तमम्- यस्मिन् राजा इत्यादयः संस्कृतेन वदन्ति। (2) मध्यम् यस्मिन् अमात्यः, सेनापतिः इत्यादयः संस्कृतभाषायां वदन्ति। (3) निम्नः- यस्मिन् दासः, चेटी इत्यादयः प्राकृतभाषायां वदन्ति।

(i) **शुद्धविष्कम्भकः-** यस्य मध्यमवर्णमात्रं भवति सः शुद्धविष्कम्भकः।

(ii) **संकीर्णविष्कम्भकः-** यस्य मध्यमं निम्नवर्णं च भवति सः संकीर्ण विष्कम्भकः इति कथ्यते।

केवलं तानि वस्तूनि विष्कम्भके आगच्छन्ति ये नाट्यक्रियासु दर्शयितुं न शक्यन्ते। अतीतानां भविष्यस्य च कथाः सूचयति, तान् एकस्मिन् क्रमे संयोजयति च। विष्कम्भकः कर्मणादौ प्रयुज्यते। मुख्यतया अस्य सूचकाः मध्यमवर्गीयवर्णाः सन्ति।

टिप्पणी

- (२) **चूलिका-** यत्र पर्दाभ्यन्तरात् पात्रप्रवेशविषये सूचना दीयते तत्र 'चूलिका' इति अर्थोपक्षेपकः भवति। अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचनाश्च अर्थात् जवनिकान्तर्गतं वर्णानां माध्यमेन कस्यापि अर्थस्य विषये सूचनां दातुं चूलिका इति कथ्यते। यथा उत्तररामचरितस्य द्वितीयक्रियायाः आरम्भे तपोधन आत्रेयीप्रवेशः पर्दाभ्यन्तरात् सूचितः, तथैव एषा सूचना चूलिका इति कथ्यते।
- (३) **अङ्कास्य-** यदि कस्यापि नाटकस्य अन्ते किमपि विषये सूचना पात्रैः दीयते यत् अग्रिमस्य कृत्यस्य आरम्भं चिह्नयति तर्हि तत् अङ्कास्य अथवा अङ्कमुखः इति कथ्यते। 'अंकांतपात्रैरंकायस्य छिन्नांकस्यर्थसूचनार्थं' कृत्यान्ते आगच्छन्तः पात्राः आगमिष्यमाणस्य कृत्यस्य विषये सूचनां ददति इति कारणतः अङ्कस्य इति कथ्यते। कृत्यस्य अन्ते यः पात्रः आगच्छति सः अंकपात्रः। असम्बद्धपूर्वक्रियायाः प्रारम्भिकार्थस्य सूचनां गृहीत्वा परं कर्म यत्र प्रारभ्यते तत् स्थानम् अङ्कस्य उच्यते। यथा महावीरचरितद्वितीये कर्मणि सुमन्त्रः परशुरामेन सह वशिष्ठः विश्वामित्रः च भवन्तं आह्वयति इति सूचयति। एतस्याः सूचनायाः अनन्तरं वशिष्ठः, विश्वामित्रः, परशुरामः च तृतीयक्रियायां उपविश्य प्रविशन्ति। इति अङ्कस्य।
- (४) **अङ्कावतारः-** यत्र प्रथमाकृत्यस्य कथानकं न समाप्तं द्वितीयं कृत्यस्य कथानकं प्रारभ्यते, तत्र अङ्कावतारः - अङ्कावतारस्त्वंकान्ते पातोङ्कस्य विभागतः। अर्थात् यत्र एकस्य कर्मसमाप्तेः अनन्तरम् अन्यत् कर्म अभिन्नरूपेण प्रादुर्भवति तत्र अङ्कावतार इत्युच्यते। अर्थात् यदा प्रथमक्रियायाः पात्राः किमपि विषये सूचनां ददति तथा च समानाः पात्राः समानविषयेण परं कृत्यं प्रविशन्ति तदा तत् अङ्कावतारं कथ्यते। यथा मालविकाग्निमित्रस्य प्रथमांकान्ते विदूषकः वदति यत् केवलं मृदङ्गवचनेन एव देवीद्वयं जागरिष्यते इति। तदनन्तरं मृदङ्गस्य वचनं श्रुत्वा सर्वे पात्राः द्वितीयकथायाः आरम्भे एव अग्रे कथां आरभन्ते। एवं प्रकारेण अत्र द्वितीयांककथा प्रथमांककथायाः विरामं विना कथिता, अतः अङ्कावतार इति अभिप्रायः अस्ति।
- (५) **प्रवेशकम्-** प्रवेशके अपि घटनाविषये सूचना पूर्वमेव दीयते, परन्तु अस्मिन् सूचनादातृचरित्रं केवलं निम्नवर्गस्य भवति; यथा भृत्यदासी इत्यादयः।

नाट्यस्य आरम्भे परिचयः न प्रयुक्तः यतः तस्मिन् निम्नश्रेणीपात्राः सन्ति। विष्कम्भकवत् प्रवेशकम् अपि सूचकः। अस्य समग्रपात्राणि निम्नवर्गस्य प्राकृतभाषां च वदन्ति।

तद्वदेवनुदत्तोक्त्य नीचापात्रप्रयोजिताः,
प्रवेशोङ्कद्वयन्तः शेषार्थस्योपसूचकः।

अर्थात् द्वयोः कृत्ययोः मध्ये एकेन वा अधिकेन वा निम्नवर्गस्यपात्रेण भूतभविष्यस्य सूचनां ददाति सः 'प्रवेशकः'। अनेकानि वस्तूनि नाटकेषु वर्जितानि इति मन्यन्ते। ते मञ्चे न क्रियन्ते, ते अपि केनचित् प्रकारेण वा संप्रेषिताः भवन्ति, यथा दूरतः वक्तुं, वधः, युद्धः, राजनैतिकः

क्षोभः, राष्ट्रियः क्षोभः, विवाहः, भोजनः, मृत्युः, भोगः इत्यादयः तथैव अन्ये लज्जाजनकाः विषयाः यथा निद्रा, अधरचुम्बनं, नगरं परिवेष्टनं, स्नानं, चन्दनप्रयोजनम् इत्यादयः तथा च किमपि वस्तुनः अतिविवरणं मञ्चे निषिद्धं मन्यते अतः ते सूचीवर्गे आगच्छन्ति येषां नाम प्रवेशकम्।

5.7 नाट्यधर्मस्य दृष्ट्या कथानकस्य प्रकारः

अभिनयसंवादविचार्य कथा द्विधा विभक्ता अस्ति। अभिनयस्य अनुसारं कथासामग्री द्विविधा भवति- वाच्यः सूच्यश्च। कथायाः विषयवस्तु अपि संवादविचारात् भिन्नः अस्ति। नाट्यधर्मस्य दृष्ट्या संवादसामग्री त्रिविधा विचार्यते।

‘सर्वेशम नित्यैव श्राव्यंश्राव्यमेव च।’

अर्थात् (१) सर्वेषां श्राव्यं, (२) कतिपयानां जनानां श्राव्यं ख नियतश्राव्यं, (३) कस्यचित् श्राव्यं न- अश्राव्यं च।

(१) **सर्वेभ्यः श्राव्यः-** यदि नाट्यगृहे उपस्थिताः सर्वे जनाः कस्यचित् पात्रस्य वचनं शृण्वन्ति तर्हि तत् सर्वेषां श्राव्यं (सर्वश्राव्यं) इति उच्यते। यत् वस्तु सर्वेषां श्राव्यं तत् प्रकाश-श्राव्यं प्रकाशं स्यात् इति उच्यते।

(२) **नियतश्राव्यम्-** यदि केवलं निश्चितसंख्याकाः जनाः पात्रस्य वचनं शृण्वन्ति तर्हि तत् नियतश्राव्यं कथ्यते। नियतश्राव्यं द्विविधं भवति- (i) जनान्तिका, (ii) अपवारिता।

द्विधन्यन्नत्यधर्माख्यं जनन्तमपावृतम्।

(i) **जनान्तिका नियतश्राव्यं-** संभाषणसमये अनेकजनानाम् केनचित् सह त्रिगुणरूपेण संभाषणं जनान्तिका भवति।

त्रिपतकारेनन्यनपावर्यन्तर कथां।

अन्योन्यमन्त्रणं यत्सज्जनन्ते तज्जनन्तिकं

अर्थात् यः कश्चित् न वक्तुमिच्छन् त्रिपादकरूपेण सर्वाङ्गुलीः हस्ताङ्गुलीः धारयित्वा अन्येन सह वार्तालापं करोति तदा जनान्तिका उच्यते।

(ii) **अपवारिता नियतश्राव्यं-** जल्पन् गूढं वस्तु अन्यस्मै मुखं विमुखीकृत्य उक्तं भवति, तत् अपावृतम् इति उच्यते। ‘रहस्यं कथ्यतेअन्यस्य परावृत्त्यापवारितम्’ अर्थात् मुखं विमुखीकृत्य अन्यस्य प्रति रहस्यस्य विषये कथनं अपवारितम्।’

(iii) **अश्राव्यम्-** यदि केवलं वदन् व्यक्तिः तस्य उक्तं शृणोति अन्ये जनाः तत् न शृण्वन्ति वा श्रोतुं न अधिकारिणः भवन्ति तर्हि तत् अश्राव्यं उच्यते।

टिप्पणी

‘अश्राव्यं स्वगतं मतम्।’ अश्राव्यं स्वगतकथम् उच्यते इत्यर्थः।

पाठगतप्रश्नाः 5.2

1. निम्नलिखितयोः मध्ये कः सानुबन्धः कथानकः अस्ति?
 - क) पताका
 - ख) अङ्कः
 - ग) प्रकरी
 - घ) आधिकारिकः
2. कति अर्थोपेक्षकाः सन्ति?
 - क) 7
 - ख) 6
 - ग) 5
 - घ) 8
3. नाट्यधर्मानुसारं कथानकं कति प्रकारम्?
 - क) 7
 - ख) 6
 - ग) 3
 - घ) 8
4. अधोलिखितेषु कः सन्धिप्रकारः नास्ति?
 - क) मुखः
 - ख) प्रतिमुखः
 - ग) उपसंहति
 - घ) यत्नः

5. निम्नलिखितयोः मध्ये कः कार्यस्य चरणः नास्ति?

क) नियताप्तिः

ख) फलागमः

ग) आरम्भः

घ) प्रकरी

6. प्रासंगिका कथानकं कति प्रकारम्?

क) 2

ख) 3

ग) 8

घ) 5

7. कति प्रकाराः नियतश्राव्यम्?

क) 2

ख) 3

ग) 8

घ) 5

भवान् किम् अधिगतम्

- प्रियाः छात्राः, एवं प्रकारेण भवन्तः अस्मिन् पाठे ज्ञातवन्तः यत् नाटकस्य सामग्रीः कति प्रकाराः सन्ति, सामग्रीयाः स्वरूपं च का? एते सर्वे विषयाः अस्मिन् पाठे उदाहरणैः सह व्याख्याताः सन्ति।
- एवं प्रकारेण नाटकस्य विषयवस्तुषु अनेके भेदाः बहुधा वर्णिताः, येषु दृश्यश्रव्यदृष्ट्या सामग्रीविभागः अपि प्रस्तुतः अस्ति।
- विषयप्रकारवर्णनार्थं पञ्च-अर्थप्रकृतिः, पञ्च-कार्यावस्थाः, पञ्चसन्ध्याङ्गाः अपि वर्णिताः सन्ति, ये वास्तविकविषयेण सह सम्बद्धाः सन्ति, नाटकस्य अत्यावश्यकसामग्री च भवन्ति।

टिप्पणी

- महाकविकालिदासस्य अभिज्ञानशकुन्तलम् इत्यादिनाटकेषु एते एव विषयाः प्रयुक्ताः सन्ति। सर्वे संस्कृतनाट्यकाराः स्वप्रसिद्धरूपकेषु एतादृशानां कथानां प्रयोगं कृतवन्तः। एतस्य एककस्य अध्ययनेन छात्राः नाटकस्य विषयवस्तुं अवगच्छन्ति, यत् नाटकस्य अतीव महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति।

पाठांतप्रश्नाः

1. कथानकस्य विषये लिखित्वा कथानकस्य प्रकारान् विस्तरेण वर्णयतु।
2. कति अर्थप्रकृतयः? विस्तरेण वर्णयतु।
3. कार्यस्य चरणेषु टिप्पणीं लिखत?

पाठगत प्रश्नानि उत्तराणि

5.1

1. (ग)
2. (क)
3. (ख)

5.2

1. (क)
2. (ग)
3. (ग)
4. (घ)
5. (घ)
6. (क)
7. (क)